

ההתדיינות סביב סוגיית גיוס תלמידי ישיבה בשנים הראשונות לאחר קום המדינה

זכי שלום

אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

מבוא

"מלחמת התקומה", שהחלה במתקפת חמאס על ישראל ב-7 באוקטובר 2023, הציפה על פני השטח סוגיות רבות הנמצאות במחלוקת ציבורית ופוליטית. בין השאר היא העצימה את המחלוקת סביב גיוס החרדים, או בלשון אחרת – מתן פטור משירות צבאי לתלמידי ישיבה, ומקומם של תלמידי ישיבה המקדישים את חייהם ללימוד תורה בתוך מארג הערבות ההדדית במדינה, המקבל ביטוי ראשון במעלה בהתגייסות לשירות צבאי. היו לכך מספר סיבות, הראשונה שבהן היא ההערכה שהלקח העיקרי של המלחמה הוא הצורך בשינויים מהפכניים במערכת הביטחון בכלל, ובצה"ל בפרט: "מתקפת חמאס ב-7 באוקטובר 2023", כותב האלוף יניב עשור, "ההפתעה וההלם בצה"ל ובחברה הישראלית, התרחבות המערכה לכמה זירות והימשכותה, מחייבים אותנו לשידוד מערכות ולהתארגנות יעילה ודחופה מול האיום שאנו נמצאים בו" (עשור, 2025, עמ' 4).

אחד הלקחים המרכזיים של המלחמה, הנמצא ככל שניתן להתרשם בקונצנזוס רחב היקף, הוא הצורך לנטוש את הפרדיגמה שליוותה צה"ל בעשורים האחרונים: "רעיון 'צבא קטן וחכם', כותב האלוף עשור, "הוא ביטוי מובהק נוסף לקונספציית כוח האדם [...] כל אלה ביססו את התפיסה של 'נבחרת משרתת'" (עשור, 2025, עמ' 4). האלוף עשור מסכם את דבריו בכך שעכשיו כבר ברור לכול כי:

נכון היה לחיות בתודעה של "אומה מגויסת". היקף המלחמה, משכה, לקחיה והאתגרים הביטחוניים שלפנינו, מחייבים אותנו לגישה צבא גדול, חכם, מאומן, מצויד ומתוקצב [...] המלחמה הארוכה וההבנה שאנו בפני עשור הדורש מאמץ ביטחוני מתמשך, מחייבות אותנו לגבש אסטרטגיית כוח אדם ההולמת את אתגרי השחיקה והעייפות, ויוצרת לנו אורך נשימה, חוסן וכוח עמידה (עשור, 2025, עמ' 4-5).

מאמר זה נכתב על רקע הוויכוח ההולך ומתעצם בחברה הישראלית סביב גיוס חרדים ותלמידי ישיבה לצה"ל. הוא נועד להציג היבטים מגוונים המתייחסים לרקע ההיסטורי של מתן הפטור לגיוס חרדים ותלמידי ישיבה לצה"ל בשנים הראשונות לקום המדינה. הוא מתבסס בעיקר על מסמכים היסטוריים שלוקטו, בפרט מארכיון המדינה ומארכיון בן-גוריון.

נקודת המוצא של המאמר היא דוח ועדת משנה של ועדת החוץ והביטחון לבחינה מחודשת של הפטור מגיוס של בחורי הישיבות (ועדת הכהן) משנת 1988. רובם המכריע של חברי הוועדה בראשות חבר הכנסת מנחם הכהן תמכו בגיוס בני ישיבות לצה"ל, על בסיס של מתווים מגוונים. הוועדה עשתה עבודה יסודית במאמציה להבין את שורשי ההסדר שהוביל לקיבוע המצב הקיים מקום המדינה בנוגע לאי-גיוסם של בני ישיבות לצה"ל. עם זאת, ההרכב המוטע של חברי הוועדה הוביל בעליל לכך שמסקנותיה לא יתקבלו על דעת המפלגות הדתיות וראשי הישיבות החרדיות.

בסופו של דבר הוועדה כשלה בהבנת יעדיה. היא לא יכלה לפעול כגוף מחקר אקדמי אלא הייתה ועדה בעלת אופי פוליטי, שמבחנה הסופי הוא יצירת פתרונות הניתנים למימוש במסגרת האילוצים הקיימים בחברה הישראלית. ההסדר המעניק פטור לבני ישיבות קובע במהלך מלחמת העצמאות על ידי דוד בן-גוריון.

ניתן כמובן לתהות, ובצדק, על מהלך זה ועל מידת התבונה שהייתה בו. בפועל הוא יצר עובדה פוליטית רבת עוצמה. אופייה של המערכת הפוליטית בישראל, שיטת הבחירות, הנהלים בנוגעים להקמת קואליציה וממשלה – כל אלה וגורמים אחרים מחייבים, לדעת כותב שורות אלה, את הנוגעים בדבר לפעול בתבונה וברגישות כדי לקדם הסדר מוסכם על דעת רוב הצדדים, אם לא על כולם.

הבחירה בוועדת הכהן כעוגן למחקר זה נועדה להעביר מסר לכל אלה המבקשים, ובצדק, לשנות את המציאות שקובעה במהלך מלחמת העצמאות, ונותרה על כנה מאז ועד היום. השינוי יתממש רק על בסיס של

הוועדה הייתה מודעת לכך שהיא אמורה לעסוק בסוגיה מורכבת מאוד, רגישה ונפיצה. מסיבה זו התבקשו רגישות ותבונה פוליטית יתרה בקביעת הרכב חברי הוועדה, ונדרש לתת ביטוי הולם לבעלי דעות המנוגדות לאלה של רוב חבריה.

הוועדה הייתה מודעת היטב לטענה שראש הממשלה הראשון של מדינת ישראל, דוד בן-גוריון, היה זה שהניח את היסודות למתן הפטור לבחורי ישיבות מגיוס לצה"ל. עם זאת היא הדגישה כי "כוונת בן-גוריון הייתה לשחרר מספר מצומצם של תלמידי ישיבות – מאות אחדות בלבד ולא אלפים – כפי שהדבר התפתח עם השנים". עובדה זו, כך קבעו חברי הוועדה, מתאשרת גם מדבריו של בן-גוריון בישיבת ועדת הביטחון של מועצת המדינה ב־1 באוקטובר 1948 כי הרבנים טענו ש"יש 400 בחורי ישיבה, שהם כולם בגיל צעיר ושאלם הם יתחייבו בגיוס – צריך יהיה לסגור את בתי הישיבות" (בחינה מחודשת של פטור מגיוס בחורי הישיבות, 1986–1988, עמ' 8; ועדת הביטחון של מועצת המדינה הזמנית, 1948).

בן-גוריון עצמו נתן גיבוי לטעון זה בשנים שלאחר התפטרותו מן הממשלה: "אני שחררתי בחורי ישיבה משירות צבאי", כך כתב לראש הממשלה לוי אשכול, ב־12 בספטמבר 1963. "עשיתי זאת כשמספרם היה קטן, אבל הם הולכים ומתרבים [...] בכלל יש אולי לבדוק כל שאלת בחורי ישיבה אם הם צריכים להיות פטורים מחובת צבא" (בן-גוריון, 1963).

טענות אלה של בן-גוריון בשנים מאוחרות יותר, כי הפטור ניתן למספר מצומצם של בחורי ישיבה, וכי עם הגידול באוכלוסייה החרדית במדינת ישראל קשה לקבל את התמשכות התופעה, נראות תמוהות משהו. וכי בן-גוריון לא ידע שהאוכלוסייה החרדית נוטה לריבוי טבעי גדול?

יתר על כן, מדגישה ועדת הכהן בדוח שלה, קרוב לוודאי שגם בן-גוריון הבין שיש בהחלטה על מתן הפטור טעם לפגם. לפיכך הוא ביקש לשוות לה אופי "אוניברסלי", ואמר בישיבת ועדת הביטחון כי המדיניות של הממשלה ושל משרד הביטחון היא לא לסגור שום בית ספר גבוה ובינוני לרגל המלחמה, אם רק אפשרי. הבטחנו לגימנסיות שהמחלקה השמינית לא תיסגר אם כי מגייסים את המחלקה השמינית, את הבחורים שבה, אבל לא את הבחורות. הבטחנו לאוניברסיטה לארגן שהאוניברסיטה תהיה פתוחה גם בשעת המלחמה. המדיניות שלנו היא לא לסגור מוסדות לימוד, כמו שהמדיניות שלנו היא לא לסגור בתי חרושת. אנו דואגים שהאוניברסיטה והטכניון ובתי הספר הבינוניים במחלקות הגבוהות יהיו פתוחים (ועדת הביטחון של מועצת המדינה הזמנית, 1948).

הסכמה רחבה בתוך המערכת הפוליטית והציבורית במדינת ישראל.

ועדת הכהן בנושא גיוס בני ישיבות

ב־9 ביולי 1986 החליטה מליאת הכנסת להעביר לוועדת החוץ והביטחון הצעה לסדר היום של חברת הכנסת גאולה כהן בנושא "הצורך לפעול כנגד סרבני גיוס מהישיבות הלא-ציוניות". בנאום נרגש דיברה חברת הכנסת מדם ליבה על הפטור הניתן לבחורי ישיבה משירות בצה"ל: "מדובר כאן", אמרה חברת הכנסת, "לא על סתם עיוותים מוסריים של איכות חיים, אלא על עיוותים מוסריים שנוגעים בעצם החיים. בנושאים של חיים ומוות (הישיבה המאתיים-עשרים-וארבע, 1986, עמ' 3491).

מספרם של תלמידי ישיבה שקיבלו פטור משירות בצה"ל הולך וגדל, אמרה גאולה כהן באותה ישיבה. בשנת 1981 ביקשו פטור 700 תלמידים. היום, 1986, המספר כפול. מה גרם להכפלת המספר, תוהה חברת הכנסת. לדבריה, חלק ממבקשי הפטור הם צעירים המבקשים להשתמט גם מצה"ל וגם משירות התעסוקה. כולם מקבלים דחיות חוזרות ונשנות משירות צבאי עד שהם עוברים את גיל הגיוס, והם אינם מגיעים כלל לשירות בצה"ל.

שר הביטחון באותם ימים, יצחק רבין, לא סתר את דבריה. עם זאת המסר שלו היה שבפועל, בשל אילוצים פוליטיים, חייבים להמשיך בהסדר הקיים: "שאלת היקף הגיוס של תלמידי הישיבות, על כל היבטיה, נשקלה בעבר כמה וכמה פעמים, על-ידי ממשלות ישראל בכל התקופות, ואין בהצעה זו לסדר-יומה של הכנסת דבר חדש שיצדיק שינוי המדיניות (הישיבה המאתיים-עשרים-וארבע, 1986, עמ' 3493).

כעבור שנים רבות מתח הרב עובדיה יוסף זצ"ל ביקורת נוקבת על גאולה כהן בגין פעילותה לגיוס בחורי ישיבה: "היא בראש הדגל [של אלה הטוענים] שצריכים לגייס את בני הישיבות, זאת הַרְשָׁעָה הזאת, מה הדת שיש לה?" (גוטליב, 2022).

ב־23 בדצמבר 1986 קיימה ועדת החוץ והביטחון דיון בהצעה של גאולה כהן מ־9 ביולי. בעקבות הדיון החליטה הוועדה על הקמת ועדת משנה מטעמה, לבחינה מחודשת של הפטור מגיוס של בחורי הישיבות. ועדת המשנה הורכבה מחברי הכנסת מנחם הכהן – יו"ר; בנימין בן-אליעזר; שרה דורון; הרב חיים דרוקמן; מיכה חריש; רפאל פנחס ויוסי שריד.

ב־18 ביולי 1988 פרסמה הוועדה את הדוח שלה, את הסיכום לדוח ואת מסקנותיה והמלצותיה, שהתקבלו ברוב של ארבעה בעד, אחד נגד, אחד נמנע ואחד נעדר.

ביוני 1947) המפורסם לראשי אגודת ישראל, בתגובה לתביעתם לביטחונות בנושא אישות, שבת, חינוך וכשרות (בן-גוריון, 1947).

בנושא אישות קבע בן-גוריון כי יישמר המצב שהיה קיים בתקופת המנדט. דהיינו, סוגיות של נישואים וגירושים יוכרעו בבתי דין דתיים של כל עדה; השבת תישמר כ"יום המנוחה החוקי של מדינת ישראל" בהתאם למסורת ישראל; במטבחים של המדינה תישמר הכשרות על פי ההלכה האורתודוקסית (פרידמן, 2018). מדינת ישראל, כך משתמע מדברי בן-גוריון, לא תהיה מדינה תאוקרטית. חופש המצפון יובטח לכל אחד.

בתקופת המצור על ירושלים חייב מרכז המפקד לשירות העם' (גוף פיקודי מנהלי שעסק בגיוס כוח אדם למערכה) את כל הגברים מגיל 17 עד 55 להתגייס לכוחות המגן. מצוקת כוח האדם הייתה קשה ממש. על רקע זה הושג סיכום בין הרבנים הראשיים ונציגי ההגנה, שלפיו בני ישיבה בגיל 17-22 יתאמנו במסגרת מיוחדת ההולמת את האווירה המיוחדת שבה התחנכו. בני 23 יצורפו ליחידות משמר בתנאים שבהם הצניעות שולטת (מערכת אוצר התורה, תשפ"ב; על מרכז המפקד ראו: תמרי, 2012).

ב-27 בינואר 1948 פרסם הרב הראשי יצחק אייזיק הרצוג מאמר רחב יריעה בסוגיית גיוסם של בחורי ישיבה למלחמה ההולכת וקרבה. המאמר מהלך בין הטיפות. מצד אחד הוא מחייב התגייסות מלאה של כל חייבי הגיוס למערכה הגורלית; מצד שני הוא תובע שמירה על "עולם התורה" שחבר בשואה.

ברובו המכריע זהו מחקר הלכתי המסתמך על מספר רב של מקורות. הרב מבהיר בו שאנו עומדים בפני סכנת השמדה, והמלחמה ההולכת ומתרגשת לפתחנו היא מלחמת מצווה שבמסגרתה כבר נקבע "שהכל יוצאין אפילו חתן מחדרו וכלה מחופתה" (גיוס בני-ישיבות, ל"ת, עמ' 3). במקום שחתן וכלה מחויבים, טען הרב, קל וחומר שגם תלמידי חכמים מחויבים. לדעת הרב, אפילו גדולי ישראל אינם פטורים ממלחמת מצווה. "בשעת סכנה", אמר, "[עלינו] להטיל על בני הישיבות חובת שמירה בתוך העיר [...] אנחנו בפני סכנת מצור מידי ומוכרחים לגייס כל כח אדם שיש לנו" (גיוס בני-ישיבות, ל"ת, עמ' 1-2). בהמשך דבריו כתב הרב:

אלא שחייבים להיזהר שלא לגרום ולערער ח"ו את קיום לימוד התורה, אפילו לא לזמן קצר בפרט במצבנו בזמן הזה, שחרבו מרכזי התורה שבגולה, ואין לנו שומר אלא התורה ובני הישיבות [...] ראשי המפקדה מבינים זאת, ורוצים להמנע מצעדים שיגרמו לביטול

יושב ראש ועדת המשנה של ועדת החוץ והביטחון לבדיקת שאלת הגיוס, הרב מנחם הכהן, היה חבר כנסת שכיהן כרב של תנועת המושבים וכחבר כנסת מטעם מפלגת העבודה. ליבו נטה בבירור לצד תומכי גיוסם של בני הישיבות, אם כי היה מוכן לפשרות מסוימות בנושא: "העיקרון הבסיסי שהצעתי ונתקבל על ידי רוב חברי הוועדה היה, להגביל את מספר מקבלי הפטור מחובת הגיוס לא לפי מכסה, כי אם בהתאם לרמת התלמידים [...] ההסדר של גיוס בני הישיבות יכלול רק תלמידי ישיבות מוכרות וישיבות תיכוניות" (הוברמן, 2025).

נוסף על כך המליצה הוועדה ליצור מסגרת של מעין עתודה אקדמית לבוגרי ישיבות. במסגרת זו יוכל כל תלמיד ישיבה – מוכרת כמובן – ללמוד מגיל 18 ועד גיל 24. בתום תקופה זו ייגשו התלמידים לבחינות, ורק מאתיים התלמידים המצטיינים בכל שנה יקבלו פטור מלא משירות ביטחון ויורשו להמשיך בלימודיהם. שאר התלמידים – כך המליצה הוועדה – יגויסו לשירות מקוצר למשך שנה, ולאחר מכן ישובצו במערך המילואים של צה"ל וישרתו בו בתיאום מועדי השירות עם ראשי הישיבות.

מאז נפרצו כל הסכרים. לדברי הוועדה בדברי הסיכום שלה:

בשנת 1977 הפך אי-השירות הצבאי של תלמידי הישיבות סלע מחלוקת ומקור למתחים בחברה הישראלית. אף שאין עוררין על מרכזיותה של מדינת ישראל בעידוד צמיחתן והתפתחותן של הישיבות לגווניהן השונים, מציבים רבים סימני שאלה על ההסדר הקיים, ראשיתו עם הקמת המדינה. תחושה היסטורית ומוסרית להבטיח את קיום לימוד התורה בעם ישראל היא שהביאה את הנהגת המדינה בראשות דוד בן-גוריון לעצב את המתווה הקיים, אך התמשכותו בימים אלה מפגינה ניכור של חלקים מתרחבים והולכים בחברה ובעם, הרואים עצמם פטורים מעול הביטחון לקיומה של מדינת ישראל. לזכותה של הוועדה עומדת העובדה שהיא הציגה תיעוד חשוב של הדיונים והעמדות של אישים בכירים בהנהגת המדינה בתקופת הקמת המדינה בנוגע לסוגיה קשה זו. דוח הוועדה מאפשר לנו, גם ממרחק של שנים, להבין בצורה טובה יותר את השיקולים בעד ונגד מתן הפטור לתלמידי ישיבות.

סקירה היסטורית

התהליך לקראת הסדר מתן פטור לתלמידי ישיבה משירות בצה"ל החל כבר לפני קום המדינה. מקורו, בין השאר, ברצונו של בן-גוריון ליצור קואליציה רחבה ככל האפשר של כוחות פוליטיים שיתמכו בתוכנית החלוקה. אחד הביטויים הבולטים לכך הוא מכתב הסטטוס קוו (19)

הישיבות ח"ו, אף לזמן מועט. וע"כ לדעת[י] צריך שראשי הישיבות יבואו עמהם לידי הסדר מתאים על גיוס חלקי בתנאים מסוימים (גיוס בני-ישיבות, ל"ת, עמ' 46).

הרב הרצוג דחה את טענות דורשי הפטור כי גם הגויים שחררו לומדי דת משירות צבאי. ראשית, טען, בזמן מלחמת העולם השנייה גייסו לצבא הבריטי גם לומדי דת. מעבר לכך, אנו נמצאים בתקופת זמן ייחודית, שבה השיקולים חייבים להיות חריגים ומותאמים לאופי האיומים העומדים בפנינו. עם זאת סבר הרב כי המדינה צריכה להכיר במעמד מיוחד של תלמידי חכמים מובהקים המקדישים את חייהם ללימוד התורה, ממש כפי שהתורה הכירה במעמדו הייחודי של שבט לוי. לדעתו הם מהווים צורך קיומי של האומה לא פחות מצבא או משטרה. בלי תורה ופסיקה, הוא קבע, לא תוכל מדינת ישראל להתקיים כמדינה יהודית.

ב־12 בפברואר 1948 פרסם 'מרכז המפקד לשירות העם' מנשר ובו הבהיר כי הוא מעריך את הנימוקים של ראשי הישיבות להצדקת דחיית גיוסם של תלמידי הישיבות, על אף ההכרה בחומרת המצב; אף על פי כן סבר המרכז כי חובת האימון להתגוננות עצמית חלה על כל יהודי צעיר. רצוי היה אפוא כי כל תלמידי הישיבות, ככל הצעירים בירושלים, יעברו אימונים להגנה עצמית, מתוך הנחה שלא יוצאו לפעולה אלא במקרה של הכרח ופיקוח נפש; אם מטעמים שונים לא יתקבל סידור זה על דעתם של ראשי הישיבות, הסכים המרכז כי תינתן לתלמיד ישיבה תעודת דחייה לשלושה חודשים, ובתום תקופה זו יובא הדבר לדיון מחדש בהתחשב בנסיבות הזמן; מכתבי תעודה יינתנו רק לתלמידי ישיבות שתורתם אומנותם (המפקד לשירות העם, 1948). משמעות המנשר בפועל היא קבלת עמדת ראשי הישיבות במלואה, והותרת האופציה של אימון הגנתי לרצונם הטוב של תלמידי הישיבה.

ב־9 במארס 1948 פרסם הרמ"א – ראש המטה הארצי ישראל גלילי, את החלטתו לפטור את בני הישיבות משירות ביטחון. החלטה זו, כך נקבע, כוחה יפה לשנת תש"ח, ובסוף השנה תיבחן הבעיה מחדש. פטור זה ניתן תוך הסתייגות קלה האומרת ש"לתלמידים המסוגלים ינתן אימון להגנה עצמית במקום תלמודם [...] באופן שלא יתערער משטר הלמודים בישיבות" (שלזינגר, 2014). אבל הנחיה זו לא בוצעה בפועל. ראשי הישיבות ביקשו שהחלטה זו תעוגן בחוק, אך בן-גוריון התנגד לכך. עמדה זו של מערכות הביטחון קיבלה ביטוי גם בדיווח על פגישות הרב הרצוג עם אנשי מערכת הביטחון בארץ. הללו, כך נמסר, גילו הבנה עמוקה בשאלת גיוס תלמידי

ישיבה לשירות צבאי. עוד בפגישה הראשונה הכריז יושב ראש לשכת הגיוס בירושלים, מר יעקב טשרנוביץ (יעקב צור, לימים שגריר ישראל בצרפת), כי אין חס וחלילה בדעת כוחות הביטחון לסגור את היכלי התורה ולחייב את תלמידיהם בגיוס מלא בהתאם לצו הכללי שהתפרסם. מתן הפטור הגורף לתלמידי ישיבות קשה להבנה. הוא ניתן בשעה שבה צה"ל נמצא במצוקה חמורה של כוח אדם ובחוסר ודאות לגבי היכולת של היישוב לעמוד במערכה הכבדה מול צבאות ערב, כאשר סכנה ממשית של השמדה מרחפת על ראשו של היישוב היהודי בארץ. גלילי עצמו הבהיר בישיבת מנהלת העם ב־26 באפריל 1948 כי ההתנגשות עם הלגיון הערבי הולכת וקרבה, וכי לקראת כל ההתמודדויות הללו חסרים לנו הכוחות הדרושים.

ואולם נראה כי גם הסדר זה לא פעל בצורה חלקה. בתחילת מאי 1948 קיבל הרב הרצוג דיווח שלפיו אנשי מרכז המפקד מונעים מזון מתלמידי ישיבות המסרבים לצאת לשמירה. הרב זעם על מעשה זה:

אם תדונו את הקבועים באהלה של תורה", איים הרב, [תתייגו אותם] כמשתמטים סתם ותכריתו אוכל מפייהם, יהיו נימוקים מה שיהיו, אני אצא נגדכם במחאה גלויה, חריפה, לעיני כל ישראל. אין לכם רשות להשתמש באמצעי כפייה כה דרסטי נגד שארית הפליטה של מקיימי תורתנו הק' [הקדושה] בירושלים עיר קדשנו, ח"ו, אשר מהם תצא תורה לארץ ישראל ולכל ישראל (הרצוג, 1948).

נכונותו של בן-גוריון ללכת לקראת הממסד הדתי גם בתקופה הקשה של מלחמת העצמאות קיבלה ביטוי בישיבת מועצת המדינה הזמנית ב־17 ביוני 1948, שבה העלה הרב מנחם מנדל הגר את סוגיית המחסור בטליתות ותפילין עבור החיילים במלחמת העצמאות:

ישנם חיילים לאלפים, הבאים יום-יום לבקש מאתנו טליתות ותפילין [...] יכול להיות שיש איזה רגש של דת המתעורר בירת-תוקף כאשר אדם יוצא לחזית. האם זה לכבודו, שחייל דתי יבוא ויבקש נדבה [...] של טלית ותפילין? עובדה היא שבאים לחברה-קדישא לבקש טליתות של נפטרים [...] אני בטוח ומשוכנע שאם שר-הביטחון יבקש תקציב מיוחד בשביל זה – ודאי שלא יסרב שר-הכספים לתת לו. זוהי שאלה חמורה מאד, שמשפילה לדעתי את כבוד החייל הדתי בצבאנו [...] יש לדאוג לכך

התורה] יועילו לה הרבה יותר ממה שיוכלו להועיל לה [הלוחמים] בכוחם החומרי (נגארי, 2024).¹ נראה שגם דעות מנוגדות עמדו לנגד עיניו של בן-גוריון. אחת מהן הייתה של הרב ש"י (שלמה יוסף) ז"ן באחד ממאמריו מ-1948 שעליו חתם: אחד הרבנים בנימה של התרסה וביקורת כלפי הרבנים התובעים פטור מגיוס לבני הישיבות הוא קבע שלעמדה כזו אין שום בסיס הלכתי. הצלת נפש אחת בישראל, לא כל שכן נפשות רבות, היא עקרון יסוד בהלכה היהודית: "דעת התורה? הנה היא פשוטה וברורה: 'זהרירי' (בהצלת נפשות) הרי זה משובח. ואין צריך ליטול רשות מבית דין!" (זוין, 1948, עמ' 373). בן-גוריון בחר להתעלם מדעה זו באותה עת.

ההתדיינות סביב הפטור מגיוס נמשכה גם בשנת 1949. באותה שנה הודיע שר הביטחון דאז דוד בן-גוריון לשר הסעד הרב י"מ לוין (שר הסעד הראשון של מדינת ישראל עד 1952 ומנהיג בולט באגודת ישראל), כי הסכים לדחות את גיוסם של תלמידי ישיבות שתורתם אומנותם. דחייה זו התבססה על סעיף 12 לחוק שירות הביטחון, המתיר לשר הביטחון לשחרר אדם משירות בצבא מטעמי חינוך (הכנסת – מרכז המחקר והמידע, 2018, עמ' 2). כדברי בן-גוריון עצמו (במליאת הכנסת במארכס 1953): "החוק מרשה לשחרר אנשים מהצבא מטעמי חינוך, משק, משפחה ובריאות. על יסוד זה נשתחררו בחורי ישיבה" (הישיבה המאתיים-ואחת, 1953, עמ' 875).

ב-18 ביולי 1949 נערכה פגישה בין בן-גוריון והרבנים יצחק הרצוג ובן-ציון מאיר חי עוזיאל (כיהן כרב יפו ותל אביב, רב סלונקי, ולאחר מכן כרב הראשי הספרדי של תל אביב וירושלים). הרבנים העלו בקצרה את הצורך להעניק פטור מגיוס של תלמידי ישיבות לצה"ל, בן-גוריון התחמק מתשובה חד-משמעית. הוא הבהיר להם שעוד מוקדם לדון בכך. מניסוח דבריו המתפתל משהו של בן-גוריון ניתן להבין שכבר בשלב זה היו לו ספקות אם הפטור הגורף שנתן לתלמידי ישיבה במהלך המלחמה היה מוצדק (בן-גוריון, 1949).

ב-28 בינואר 1949 שיגר הרב הרצוג מכתב נוסף לבן-גוריון בסוגיה זו:

אחרי העיון הראוי וההתבוננות החודרת מבחינת קיומה של תורתנו הקדושה אחרי השואה האיומה, שבה הושמדו רבבות תלמידי הישיבות באירופה, ראשיהם וחכמיהם הי"ד, ולא נשאר מהם רק שריד-מעט, [...] דעתי היא שיש לשחרר אותם [את תלמידי הישיבה] מחובת הצבא בכדי לתת למעטים הללו להמשיך בלימוד תורתנו הקדושה, שהוא

שלא נהיה זקוקים לתת טליתות של נפטרים לחיילים המבקשים אותן, אלא שהללו יינתנו בדרך-כבוד ע"י הממשלה (הישיבה הרביעית של מועצת המדינה הזמנית, 1948, עמ' 28).

בן-גוריון שמע את הדברים ומייד השיב לו: "על העניין של טלית ותפילין שמעתי בפעם הראשונה. אני יכול להבטיח לו, שכל חייל הזקוק לטלית ותפילין יקבל אותם. זה מגיע לו, ויימצא לכך תקציב, כשם שיש תקציב לדברים אחרים" (הישיבה הרביעית של מועצת המדינה הזמנית, 1948, עמ' 28). קרוב לוודאי שמחוזה זו נועדה, בין השאר, לאותת ל"שומרי התורה" כי הממסד הביטחוני ידאג לצרכים הדתיים שלהם אם יאותו להתגייס לצה"ל. ההחלטה על מתן פטור מגיוס לבחורי ישיבה עוררה תמיהה בקרב חברים בהנהגה. אחדים מהם טענו שצעירים חרדים מיהרו להירשם לישיבות. אחד מהם, חבר בוועדת הביטחון של מועצת המדינה הזמנית, ולימים יושב ראש ועדת החוץ והביטחון מאיר גרובובסקי (לימים מאיר ארגוב) תהה בישיבת ועדת הביטחון ב-17 בספטמבר 1948: "האם נכון הדבר שכל בחורי הישיבות בארץ משוחררים מגיוס, ושעל יסוד זה הישיבות כרגע מלאות?" (ועדת הביטחון של מועצת המדינה הזמנית, 1948).

כבר בשלהי 1948 נתן בן-גוריון ביטוי למורת רוחו מהתנהלותו של הממסד הרבני בסוגיית דת ומדינה. כך למשל הוא העלה תהיות מדוע יש צורך בשני רבנים ראשיים, בשעה שהמדינה נמצאת במצוקה כספית קשה. ואולם בסופו של דבר הוא המשיך לתמוך בהליכה לקראתם בכל הקשור ליחסי דת-מדינה, וכמובן גם בסוגיית הגיוס לצבא: "לא בנקל ייהרסו מחיצות אלה, והמדינה צריכה לספק את הצרכים הדתיים של אזרחיה ולהימנע מכפייה. אם כמה יהודים אומרים שילכו בדרך משלהם – יש להניח להם ללכת בדרכם, אף-על-פי שמוטב שלא יהיו פירודים רבים בין היהודים" (פרטיכל ישיבה של מועצת המדינה הזמנית, 1948, עמ' 32).

לנגד עיניו של בן-גוריון עמדה, קרוב לוודאי, דעתו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק, הראי"ה, בנושא גיוס בני ישיבות. בן-גוריון רחש כלפיו הערכה רבה: "הצלחת המדינה תלויה במלחמתה", אמר הרב קוק, "על ידי מה שמצויים בה תלמידי חכמים העוסקים בתורה, שבזכותם המלחמה נוצחת והם מועילים למדינה יותר מאנשי החיל הלוחמים". על פי תורת ישראל, תלמידי חכמים – אסור ללחצם ללכת למלחמה. על פי מסכת סנהדרין מ"ט, א: "אלמלא דוד [המלך] לא עשה יואב [בן צרויה, שר הצבא] מלחמה, ואלמלא יואב לא עסק דוד בתורה", כלומר – לא היה מנצח במלחמה. היחידים הללו [לומדי

גם לצורך ולכבוד למדינתנו (הכנסת – מרכז המחקר והמידע, 2007, עמ' 7).

במכתב תשובה לרב הרצוג בן־גוריון כבר נשמע מסווג מאוד מהתופעה של מתן הפטור. הוא אינו משיב בשלילה על בקשתו. ואולם בהתחשב בעובדה שמדובר בדמות מוערכת ומכובדת, תגובתו של בן־גוריון שהוא יעביר את הבקשה של הרב הראשי לעיון הרמטכ"ל יכולה להתפרש כתשובה שלילית מנומסת. לדבריו הוא מעריך את הנימוקים של הצעתו בדבר השחרור של עולים שבאו מהישיבות, אך יש חשש לשימוש לרע בזכות זו, והיו מקרים שאישרו חשש זה. אמר שיבקש מהרמטכ"ל לעיין בתשומת לב הראויה בבקשת הרב הרצוג.

חודשים אחדים לאחר סיומה של מלחמת העצמאות נתן בן־גוריון ביטוי נוסף לתחושות שלו, שמתן הפטור הגורף ראוי להיבחן מחדש. ב־27 בדצמבר 1949 הוא נפגש עם השר משה שפירא, לימים מנהיג המפד"ל. השר בא לדרוש, כך קבע בן־גוריון, שחרור בני ישיבה מגיוס. בן־גוריון השיב לו שכבר נתן הבטחה כזו, אבל במקביל הוא רצה להיפגש עם מנהיגי הישיבות ולהסביר להם ש"הם עושים דבר לא טוב". משמעות ניסוח זה היא כי באורח פורמלי בן־גוריון עדיין דבק באישור שנתן עם זאת הוא ציפה מראשי הישיבות שהם עצמם יובילו דו־שיח לשינוי ההסדר הקיים, שיביא לשילובם, לפחות באורח חלקי, של בחורי הישיבות במאמץ המלחמתי (בן־גוריון, 1949ב).

בפגישה עם השר הרב יצחק מאיר ליוו ב־8 בינואר 1950 הודיע לו ראש הממשלה כי כבר נתן הוראה שלא להפעיל את חוק שירות הביטחון על תלמידי ישיבות. עם זאת, בן־גוריון ציין כי ברצונו להיפגש עם ראשי הישיבות כדי לשכנע אותם לאפשר לפחות אימון בסיסי של תלמידי הישיבות, כדי שיוכלו לאחוז בנשק כאשר יהיה צורך בכך. השר ליוו הסתייג מכך וטען שאין לכך משמעות מעשית, שכן מדובר רק על כמה מאות בחורי ישיבה (פגישת בן־גוריון עם השר ליוו, 1950).

בן־גוריון התקשה, ובצדק, לקבל עמדה זו. הוא טען שבמצב המלחמתי גם לכמה מאות בחורי ישיבה היודעים להילחם יש חשיבות. הוא הבהיר שינסה לשכנע את ראשי הישיבות להסכים לסידור זה, אך אם לא יסכימו הוא לא יפעל בניגוד לדעתם. הוא הבהיר שגם רבנים צעירים המשמשים כרבנים בפועל ישוחררו משירות צבאי ישיבה (פגישת בן־גוריון עם השר ליוו, 1950).

למתבונן מן הצד קשה להבין את המניעים שהובילו את הרב ליוו להתנגד למהלך שמיטיב לכאורה גם עם ציבור תלמידי הישיבה. הדבר אפשר להם להפגין השתלבות כלשהי במאמץ המלחמתי מבלי שייפגע

תלמוד התורה שבו הם אמורים לעסוק יומם ולילה. מעבר לכך, בנסיבות הביטחוניות שאיימו על חייהם של כל בני היישוב, הייתה חשיבות רבה לכך שכל אזרח יוכל להחזיק בידיו נשק וידע להשתמש בו.

עמדתו של השר ליוו ניתנת להבנה רק על בסיס החשדנות הרבה שרווחה בציבור החרדי כלפי הממסד החילוני. ההערכה שרווחה שם הייתה שהממסד הביטחוני ינצל כל פרצה כדי להביא לגיוסם של תלמידי ישיבה. ליוו ואנשיו חששו, קרוב לוודאי, שמא ייווצרו נסיבות ביטחוניות קשות שיחייבו גיוס מיידי של תלמידי ישיבה, מתוך הנחה שהם יכולים לתרום משהו לחיזוק תחושת הביטחון. קרוב לוודאי שהחשש של ליוו היה ששילובם במערכת הביטחונית יהפוך לעובדה מוגמרת.

קשה עוד יותר להבין את הקלות הרבה שבה בן־גוריון היה מוכן לוותר על תביעה כל כך מוצדקת, כל כך סמלית וכל כך חשובה, הן לתלמידי הישיבות והן למדינת ישראל. האיש שידע להפעיל את כוחותיו בעוצמה, בנחישות ואפילו בדורסנות כלפי יריביו הפוליטיים, מתגלה כאן כאיש עדין וחסר נחישות בצורה מדויקת. האיש שהדיח את הרמ"א גלילי, האיש שביטל את מטה הפלמ"ח, האיש שהורה על הטבעת 'אלטלנה', בדיעה ברורה שיהיו לכך תוצאות קטלניות, מגלה כאן פנים רכות אחרות לחלוטין. התמיהה גוברת עוד יותר לנוכח הניכור הרב של בן־גוריון מעולם המצוות ומההקפדה על קוצו של יו"ד, שאפיינה את היהדות החרדית. בן־גוריון אהב והעריך את ספר הספרים, את גבורת האבות ואת הנביאים שקמו לעם ישראל, אך הוא בפירוש לא התחבר עם היהדות הרבנית, שאיתה הוא התדיין על הפטור לתלמידי הישיבות. ייתכן כי העובדה שרבים מקרב הציבור החרדי התגייסו לשירות צבאי במלחמת השחרור, ובייחוד באזורים שהיו תחת איום צבאי כמו ירושלים, הובילה אותו למסקנה שמוטב להימנע מעימות עם מיעוט קיצוני כל כך, וכי גם בהמשך יסכימו רבים מבני הקהילה החרדית להתגייס, בדרך זו או אחרת, למאמץ המלחמתי (שני ולביא, 2024).

לנו יש רושם שהתנגדות הרבנים לכך שתלמידי ישיבות יתאמנו וידעו להחזיק נשק ולהשתמש בו כדי להגן על עצמם, ואם יהיה צורך גם על היישוב כולו, הייתה מעין נקודת שבר ביחסו של בן־גוריון לממסד הרבני. בן־גוריון חש שהוא בא אליהם מתוך נדיבות והתחשבות רבה, והיה מוכן להציע פטור מגיוס ל־400 תלמידי ישיבות עוד בטרם פנו אליו הרבנים בבקשה. הוא התייחס אליהם בכבוד רב והבין היטב את הצורך שלהם לקבל את "יבנה וחכמיה". להערכתנו הוא ציפה שהממסד הרבני ילך לקראתו, ולפחות יאפשר לתלמידי ישיבות להתאמן כדי להגן על עצמם.

ב־9 בינואר 1950 תיעבבן גוריון ביומנו פגישה שקיים עם הרבנים וראשי הישיבות:

באה אצלי משלחת ראשי ישיבה [...] באו לבקש על שחרור בחורי ישיבה משרות בטחון, ואם כי הודעתי להם מראש שבקשתם כבר ניתנה – ביססו דבריהם באריכות בזה אחר זה. בבקשה שינתן חוק על שחרור; הסברתי להם שהחוק לא יתקבל, הציעו תקנות ע"י הממשלה או שר הבטחון, שמא ישתנה בינתיים שההבטחון (בן־גוריון, 1950א, עמ' 115–116).

הרב זלצר [כך במקור, הכוונה למלצר], כתב בן־גוריון ביומנו, ביסס דבריו על פסוק בספר קהלת (ט', י"ח): "טובה חכמה מכלי קרב". חוכמה, הוא קבע, זו תורה. בן־גוריון הבין מדברי הרבנים שהם חוששים כי רוב בחורי ישיבה יפסיקו לימודיהם אם יצטרכו ללכת לשירות צבאי, ולא ישובו אליהם גם לאחר שחרורם. הם גם לא הסכימו לקבל את הצעתו של בן־גוריון לאמן אותם במקום שבו הם לומדים. גם טענתו של בן־גוריון שכך נהגו משה רבנו ויהושע בן־נון, שהיו מצביאים, לא שכנעה אותם. משה רבנו ויהושע בן־נון היו ראשי ישיבות, טענו כנגדו (בן־גוריון, 1950א, עמ' 115–116).²

דברים אלה קיבלו אישור גם מעדותו של הרב מ"ד טננבוים, מזכיר ועד הישיבות שנכח בפגישה: "בטרם החלו ראשי הישיבות להביע את דעתם, הקדים בן־גוריון ואמר: 'אבקש להודיעכם כי מבוקשכם כבר ניתן לכם'. עם כל זה הוסיפו חברי המשלחת לשטח את דבריהם ולבקש, כי 'ההוראה' תקבל גושפנקא של חוק" (בחינה מחודשת של הפטור, ל"ת, עמ' 8).

בהמשך הפגישה נשא דברים זקן ראשי הישיבות, רבי איסר זלמן מלצר. הוא השתמש כבר בראשית דבריו בביטוי בעל משמעות סמלית עמוקה בדברי הימים של העם היהודי: "תן לי את יבנה וחכמיה". במדרשים סביב חורבן הבית השני מסופר על רבן יוחנן בן זכאי, שבזמן מצור הרומאים על ירושלים הצליח לצאת מן העיר ולהגיע אל המצביא הרומאי אספסיאנוס. האחרון, שהתרשם מחוכמתו, אמר לו שיבקש ממנו משאלה. רבן יוחנן לא ביקש את ביטול הגזירה על ירושלים, אלא: 'תן לי יבנה וחכמיה'. כלומר, אל תהרוס את יבנה ותן לסנהדרין ולחכמי התורה לעבור לשם ולהמשיך לפעול משם, אחרי חורבן ירושלים והמקדש. אכן, לפי המסורת ביבנה הוקם מחדש מרכז ההנהגה התורנית והרבנית – מעין "בירה רוחנית" חדשה, שאפשרה את המשך קיום היהדות לאחר החורבן. להלן דבריו המכוננים של הרב מלצר במקור:

באנו לבקש מכבודו [מבן־גוריון] מעומקא דליבא: תן לנו יבנה וחכמיה! [...] יודעים אנו, כי כהבדל בין יום ולילה ובין האור לחושך – כן שונה שעה זו מאותה השעה שדברים אלה יצאו מפי רבי יוחנן בן־זכאי; אז נאמרו הדברים לפני צר ואויב ואילו היום [הם נאמרים] לפני אחינו ובשרנו. אז, בשעת חורבן וגלות ואילו היום, בשעת הקמת המדינה ושיבת בנים לגבולם.

אבל באנו אל כבודו, מכח חכמתו של ריב"ז, אשר ידע כי 'יבנה וחכמיה' הם אלה הנושאים את ארון בית ה'. זו תורתנו הקדושה, וכל עוד התורה קיימת בישראל גם העם יהא קיים ולא יבולע בין הגויים וכאשר לא יטמע בין הגויים בוודאי ובוודאי יהא שואף לשוב לארצו ולבנותה כאשר צונו ה'. נמצא שסגולת 'יבנה וחכמיה' אינה טובה רק כשישראל בגלות, אלא היא טובה שבעתיים כשהם יושבים על אדמתם, כדי שיוודע לנו ולבנינו, כי לא ככל הגויים בית־ישראל, ואין ארצנו ככל הארצות (בחינה מחודשת של הפטור מגיוס, ל"ת, עמ' 8).

וכך מסיים הרב מלצר את דבריו:

והנה זיכנו ה' ו'יבנה וחכמיה' החזירו עטרה ליושנה ועם חורבן יהדות אירופה בחורבן הגדול של תקופתנו – העלו את הישיבות שנתקיימו שם הרבה מאות שנים – לארצנו הקדושה ובנו אותן בע"ה לבנין עדיעד כמרכז התורה הגדול ביותר בעולם היהודי, דבר שלא היה בגלות ישראל מארצו. אל ישיבות אלה ועוד רבות שיקומו כאן, יעלו ויבואו אלפי בני־תורה מחו"ל לרוות את צמאונם ולדעת את ה', כאשר חזו לנו נביאינו כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלם (בחינה מחודשת של הפטור מגיוס, ל"ת, עמ' 8).

דבריו של הרב מלצר, כך דווח, עשו רושם גדול על בן־גוריון, שאמר למקורביו כי איש כזה אינו קם בישראל אלא אחת לכמה דורות. באחת השיחות הוא הרחיק לכת ואמר שנדמה היה לו כאילו הדברים נאמרים על ידי אחד מנביאי ישראל.

ב־9 במאי 1950 הריץ סגן יושב ראש הכנסת ואחד מראשי המפלגה הדתית־לאומית, ד"ר יוסף בורג, מכתב

ב־2 בינואר 1951 שיגבבן־גוריון מכתב אל מנהל משרד הביטחון ואל הרמטכ"ל, ובו נתן ביטוי לצורך בהחמרה בקריטריונים למתן פטור מגיוס:

שחרור זה חל רק על בחורי ישיבה העוסקים בפועל בלימוד תורה בישיבות, **וכל עוד** [הדגשה במקור] הם עוסקים בלימוד תורה בישיבות. השחרור אינו חל על בחור ישיבה שעוזב את הישיבות לזמן מה (אם לא מסיבת מחלה) ועוסק בעניין אחר, אפילו בעניין שמוטל עליו מטעם הישיבה, כגון הוראה במחנות וכדומה [...] במקרה שיימצאו בחורי ישיבה מחוץ לתחום למקום לימודם בישיבה, ולו גם בשליחות איזו שהיא, על המשטרה הצבאית לאסור בחורים אלה אם לא יוכיחו ששרתו בצבא כחוק, ולהביאם לקלט צבאי (דוח הוועדה לגיבוש ההסדר, 2000, עמ' 111–112).

אכזבותיו של גבבן־גוריון מהתנהלות הממסד החרדי בסוגיית הגיוס לצבא קיבלו ביטוי, ככל שניתן להתרשם, גם ביחסו לסוגיות אחרות בנושא דת ומדינה. בישיבת הממשלה ב־5 באפריל 1951 עלו סוגיות שונות ביחסי דת ומדינה, ובעיקר סוגיית ייבום וחליצה, וכן זכותם של דתיים להתדיין בפני דין רבני. בישיבה נשמעו דברים חריפים מצד השרים הדתיים כלפי הממשלה והעומד בראשה, דובבן־גוריון. ראש הממשלה לא נשאר חייב. הוא השיב לשרים הדתיים במילים בוטות והבהיר להם כי לאף אחד אין מונופול על היהדות, וכל אחד רשאי לפעול על פי אמונתו. "אינני חושב כמון בענינים אלה", הוא אומר לאחד מחשובי הרבנים:

האם איני יהודי. האם אתה רוצה להוציא את כולנו [...] מכלל ישראל [...] מה היא התקיפות [העקשנות] הזאת של הרבנים. ועל [איום הרבנים לפנות ליהודי] אמריקה [אומר לך את הדברים הבאים] אני חי בארצי, בביתי. ולא יאמר שום יהודי באמריקה איך אחיה, לא יבהילו אותי אפילו בכסף. אני חי בארץ, לא יהודי ולא גוי באמריקה יגידו לי איך עלי לחיות, המכרתי את נשמת? (פרטיכל ישיבה לט/שיא של הממשלה, 1951, עמ' 21).

הרב הרצוג הוא יהודי יקר, אבל בשבילי הוא אחד היהודים, דעתו ודתו אינן מחייבות אותי. האם [אלה שאינם חושבים כמוהו] הם אינם יהודים? יש חילוקי דעות עמוקים בינינו

אל הרב הראשי הרצוג, ובו הלן על השימוש לרעה שנעשה בנכונות הממשלה להעניק פטור מגיוס לבחורי ישיבה:

בחודשים האחרונים נכנסו בחורים לישיבות, שלא היתה תורתם אומנותם, אלא בהגיעם לגיל הגיוס נרשמו כתלמידים בישיבות. מתופעה זו יכול לצאת ח"ו חילול השם, כי ירבו המתקפים את הישיבות ואת הלומדים בהם באמת ובתמים בעטים של המשתמטים המתכסים באצטלה של בחורי ישיבה.

על רקע זה פנה בורג אל הרב הרצוג וביקש כי ינחה את הרבנים שלא לתת תעודות לשם שחרור לאלה שנכנסו לישיבה רק כשנה או פחות לפני הגיעם לגיל גיוס. "באפן כזה נוכל להגן על שחרור בני הישיבות האמיתיים ונוכל לעמוד לפני בקרת המלשינים שכל דבר דתי לצנינים בעיניהם" (בורג, 1950).

חוקי הגיוס שקבע משה רבנו מוכיחים שצבא ישראל היה צבא עממי.

בנאום שנשא בן־גוריון בפני סגל הפיקוד הבכיר של צה"ל ב־1 בספטמבר 1950 הוא הבהיר כי המורשת היהודית היא מורשת של התגייסות עממית מלאה למלחמה:

חוקי הגיוס שקבע משה רבנו מוכיחים שצבא ישראל היה צבא עממי [...] ומפני שזה היה צבא עממי, וכל העם היה לוחם לא רצו שישתתפו במלחמה מוגי הלב [...] על חוקי גיוס אלה של היהודים הקדומים אמר בסוף הבית השני אחד מגדולי החכמים, רבן יוחנן בן זכאי: "בוא וראה כמה חס המקום על כבוד הבריות: הירא ורך הלבב כשהוא חוזר יאמרו: שמא בנה בית, שמא נטע כרם, שמא ארש אשה. וכולם היו צריכים להביא עדותם, חוץ מן הירא ורך־הלבב". פיטורין [מתן פטור] אלה מן הצבא לא באו מתוך הקלת ראש בתפקיד האחראי המוטל על הצבא, אלא להפך, למען חזק המורל שלו ולשחרר אותו מאלמנטים שאינם יכולים להתמכר לגמרי לשליחות הצבאית (בן־גוריון, 1950ב).

כשנמסור נפשנו נהיה חזקים, ולא יהיה כוח שיתגבר עלינו" (בן־גוריון, 1952, עמ' 3).
במרומו הבהיר החזון איש כי יש לתת עדיפות לקהילה הדתית על פני הקהילה החילונית בעיצוב אורח חייה של מדינת ישראל:

כאשר שני גמלים באים זה מול זה, ויש שביל צר, שיש בו מקום רק לגמל אחד, אזי הגמל שטעון משא זכות הקדימה נתונה לו [...] אנחנו הדתיים יש עלינו משא כבד של לימוד תורה, שמירת שבת ומאכלות כשרות. לכן צריכים האחרים לפנות לנו את הדרך (הפגישה בבני ברק, 1952).

חזון איש: התורה היא עץ החיים. סם החיים. בן־גוריון: גם הגנה על הנפש היא מצווה. "לא המתים יהללו יא".

בן־גוריון סירב לקבל את הבחנה זו: "ויהודים־לא־דתיים אין עליהם משא? וישוב הארץ אינו משא כבד? ויבוש ביצות, וכיבוש שממה, ושמירה על המדינה, אין הם מעמסה כבדה? גם יהודים שהם לגמרי לא דתיים [...] כגון 'עוסקים ביישוב הארץ ובהגנה עליכם' [הדגשה במקור] (הפגישה בבני ברק, 1952).

בהמשך התפתחה בין השניים השיחה הבאה, הקשורה לסוגיית גיוס בני ישיבה:

חזון איש: בזכות זה שאנו (שומרי התורה) לומדים תורה, הם (החילונים) מתקיימים.

בן־גוריון: אם הבחורים האלה [אנשי הצבא החילונים] לא היו מגינים עליכם, היו האויבים משמידים אתכם.

חזון איש: להיפך בזכות זה שאנו לומדים תורה, הם (החילונים) יכולים לחיות לעבוד ולשמור.

בן־גוריון: אינני מזלזל בתורה (חס וחלילה). אבל אם לא יהיו בני אדם חיים, מי ילמד תורה.

חזון איש: התורה היא עץ החיים. סם החיים.

בן־גוריון: גם הגנה על הנפש היא מצווה. "לא המתים יהללו יא" (פגישת הנשיא נבון עם העיתונאי בועז עברון, 1981).

לדברי יצחק נבון, בסיום השיחה נשארו שני האישים איש־איש בעמדותיו, מבלי שהתקרבו זה לזה. אחרי השיחה אמר לו בן־גוריון כי הרב הוא יהודי יפה וחכם, יש לו עיניים יפות וחכמות והוא צנוע. בן־גוריון תהה מנין הוא שואב את כוחו והשפעתו. הוא חזר והביע באורח בוטה את דאגתו מן המחלוקות בסוגיות דת ומדינה בארץ ואמר כי קיבוץ גלויות אינו דבר פשוט. יש הרבה

בעינים נפשיים יסודיים, האם לא ידעת על זאת? [...] אי אפשר להטיל דבר על הציבור, כאשר הציבור אינו רוצה בכך. אילו הייתה כאן דיקטטורה, יכול היה הדיקטטור לגזור על פי רצונו. אבל אין כאן דיקטטור, ואנו יכולים לעשות דברים רק על פי הסכם (פרטי־כל ישיבה לט/שיא, 1951, עמ' 23).

דברים אלה של בן־גוריון מבטאים מהפך משמעותי לעומת דבריו ומעשיו במהלך מלחמת העצמאות. אז העניק ליהדות החרדית מעין "מונופול" בתחומי דת ומדינה בכלל, ובתחום הגיוס של בחורי ישיבות בפרט. בדבריו בישיבת הממשלה ב־5 באפריל 1951 הוא מפגין דרך חשיבה שונה לחלוטין. הזרם האורתודוקסי, כך משתמע מדבריו, הוא זרם חשוב אבל לא בלעדי. עמדות היהדות החילונית שוות לא פחות מאלה של היהדות האורתודוקסית, וזו חייבת להשלים עם תמונת מצב זו ולפעול בהתאם.

ב־20 באוקטובר 1952 נפגש דוד בן־גוריון עם 'החזון איש' – הרב אברהם ישעיהו קרליץ, שנחשב אז ל"גדול הדור ופוסק הלכה". שוב נתן בן־גוריון ביטוי ליראת הכבוד שהייתה לו כלפי גדולי הרבנים באותה תקופה. למרות מעמדו כראש ממשלה ושר ביטחון, הוא הבהיר שהוא יבוא לפגישה בביתו של הרב קרליץ (הפגישה בבני ברק, 1952).

בראשית דבריו בפני החזון איש העלה בן־גוריון את הסוגיה של יכולת היהודים שחיו בגולה במסגרת של קהילה יהודית לקבל עליהם מרות שלטונית כאן במדינת ישראל. כמוכן העלה בן־גוריון, על פי התייעוד ביומנו, את היכולת של היהודים לחיות במדינת ישראל כאשר יש ביניהם מחלוקות סביב מימוש ההכרה בעובדה שמדובר ב"מדינה יהודית" (בן־גוריון, 1952).

באורח מרומז נתן הרב ביטוי לעמדתו הנחושה של הציבור הדתי בסוגיות המחלוקת, ובין השאר – בהקשר של גיוס תלמידי ישיבה. בהקשר לתמיהתו של בן־גוריון כיצד ניתן "לחיות יחד" תוך מחלוקות בסוגיית דת ומדינה, הסתפק הרב בקביעה: "לפי שעה ינהג כל צד קָלְבו". בן־גוריון לא רווה נחת מתשובה זו: "יש שאלת קיום, יש פיקוח נפש", הוא אמר לרב. "כלום אינו מודה שאהבת ישראל קודמת לכל?" (בן־גוריון, 1952, עמ' 2). הרב לא התרשם משאלות אלה של בן־גוריון וקבע נחרצות, בהתאם לעמדת המפלגות החרדיות, ש"אין ישראל בלי תורה ואין תורה בלי ישראל". הרב לא מסתפק בכך והעביר מסר חד־משמעי לבן־גוריון: "יש דברים שנמסור עליהם נפשנו; אנחנו אולי מעטים, אבל

לימודיו, בו בזמן שהלמוד בישיבה נמשך שנים רבות.

תלמיד ישיבה תלוי באווירה רוחנית מסוימת, והניסיון מוכיח שאם יפסיק את לימודיו למען איזו מטרה, ואפילו הקדושה ביותר, לא יחזור כבר לספסל הלימודים. אני בטוח שכב' בעצמו רוצה ומעונין לשמור על גחלת התורה בישראל [...] הנני מחכה לשמוע מכב' על המשכת ההסכם כפי שהי' עד כה. וע"י כך יתרום כבודו וממשלת ישראל תרומה גדולה לחזוק למוד התורה לשלום בישוב ולהרמת קרן המדינה (גיוס בני-ישיבות, ל"ת).

ראש הממשלה משה שרת, שנכנס לכהונתו כראש ממשלה בעקבות התפטרות בן-גוריון מן הממשלה בשלהי 1953, חשש, ובצדק, שהוראה זו תערער את יציבות הממשלה. גם כך מעמדו הפוליטי היה חלש למדי. הוא פעל בצילו הכבד של דוד בן-גוריון, שבחר להרחיק לכת ועבר לשדה בוקר בנגב. ואולם גם משם הוא ידע לנווט מהלכים שפגעו במעמדו של ראש הממשלה שרת. התמשכות פעולות הטרור והתחושות הקשות בציבור מכך שהממשלה לא הצליחה לתת מענה לתופעה זו פגעו אף הן קשות במעמדו של שרת.

על רקע זה ניתן להבין את מכתב התשובה האפולוגטי של שרת אל הרב הרצוג ב־8 במארכ 1954:

נתברר לי כבר כי הידיעות שהגיעו לכב' לא היו מדויקות. אין מדובר בגיוס כללי של בחורי ישיבה אלא רק בגיוס אותם בחורים אשר למדו כבר בישיבה ארבע שנים והם טוענים כי עודם ממשיכים בלימודיהם. דחיית הגיוס לבחורי הישיבה נקבעה בדומה לדחייתו בשביל תלמידי האוניברסיטה – הווה אומר, הישיבות הושוו לאוניברסיטאות מבחינת מעמדן לגבי הגיוס. תלמידים המתקבלים לאוניברסיטה בטרם מילאו את חובתם הצבאית מקבלים ארכה לארבע שנים, וכך החליט כנראה משרד הבטחון לנהוג לגבי בחורי הישיבה. כאמור, עודני מברר את העניין עד היסוד. אבל ראיתי לעת עתה להעמיד את כב' על העובדות שכבר נתבררו לי (שרת, 1954א).

ימים ספורים לאחר מכן, ב־16 במארכ 1954, שלח שרת אל הרב הרצוג מכתב נוסף, שבו הבהיר לו כי הוקמה ועדת שרים בראשותו לבחינת הסדר שירותם של תלמידי ישיבות בצה"ל. בכל מקרה, הדגיש שרת,

דברים היכולים לפרק את החברה שלנו, אבל זוהי השאלה החשובה ביותר. זו סכנה חמורה יותר מאויב חיצוני (פגישת הנשיא נבון עם העיתונאי בועז עברון, 1981). רצונו של בן-גוריון להפגין כבוד כלפי גדולי התורה ולבוא אל ביתם קיבל ביטוי חוזר ונשנה בתיעוד של אותה תקופה. בישיבת הממשלה ב־12 ביולי 1953 דיווח בן-גוריון על מפגש בלשכתו עם שלושה רבנים גדולים "זקנים ובני תורה", כהגדרתו – הרב מלצר, הרב קרליץ והרב פרנק. שוב הוא נותן ביטוי ליראת הכבוד שהייתה לו כלפיהם: "אני מתייחס אליהם בכבוד והתביישתי קצת שהם צריכים לבוא אלי" (פרטיכל ישיבה סא/שיג של הממשלה, 1953, עמ' 16).

הגידול במספרם של מבקשי הפטור מגיוס, מצד אחד, והחששות הגוברים מפני "שימוש לרעה" בזכות זו, הובילו שרי ביטחון מדי פעם לפעול להגבלת היקפה של תופעה זו (מסקנות הוועדה לדחיית גיוס בני ישיבות לצה"ל, 1995).

בן-גוריון כתב לפנחס לבון, ב־16 במארכ 1954:

אולי יועיל אם תדע זאת, אף פעם לא נעשה ביני ובין שום מפלגה דתית הסכם בעניין פטורי בחורי ישיבה. עשיתי הדבר מתוך "התנדבות" חופשית [...] הפטורים בניגוד למה שראיתי באחד העיתונים לא היה פרי הסכם קואליציוני [...] אגב, ריבוי מספרי בחורי הישיבה מחייב לפי דעתי שינוי השיטה של הפטורים (הכנסת – מרכז המחקר והמידע, 2018, עמ' 2–3).

החלטתו של לבון עוררה סערה ציבורית. הרב הראשי יצחק הרצוג נחלץ לעזרת בני הישיבות וכתב למשה שרת:

תרשה לי להביע את תמהוני והזדעזעוטי עד מעמקי הנפש על התפיסה החדשה בשאלת גיוס בני הישיבות [...] אין לי כל ספק שתפיסה זו תגרום לחורבן מרכזי התורה, שארית הפליטה בציון בית חיינו, לשכחת התורה ולחורבן היהדות.

ההסכם בשעתו עם מר דוד בן-גוריון היה שחרור מלא של בני הישיבות למשך כל זמן לימודם בישיבה. הסכם זה נשמר עד עתה בקפדנות מלאה הן מצד משרד הביטחון והן מצד הישיבות. תלמיד שעזב את כתלי הישיבה, הודיעו עליו למשרד הבטחון. ההשוואה לאוניברסיטה אינה מתאימה. לאחר 4 שנות לימוד גומר בוגר האוניברסיטה את

על רקע זה מתאר הרב במכתבו לבן־גוריון בהרחבה את החורבן הקשה שעבר על הקהילות היהודיות באירופה. חורבן זה הביא להרס של מרכזים גדולים ללימוד התורה, ישיבות בתי מדרש ובתי כנסת. אלה ששרדו הגיעו לארץ כדי לשקם את חיי הרוח בארץ ישראל. תמונת מצב זו, אומר הרב, הייתה בוודאי לגד עיניו של בן־גוריון כשהחליט לתת פטור מגיוס לתלמידי ישיבות, ומסיים את מכתבו בדברים הבאים:

חובה מוטלת על העם היושב בציון [...] להעניק לבני הישיבות אשר הופקדו לשמור על נכסי־הרוח של האומה (והם עושים זאת במסירות נפש ובהקרבה לא ישוערו במצב כלכלי כבד מנשוא שלא יתואר בדברים) – שחרור מכל חובת גיוס כל דהו, כל עוד הם יושבים באהלה של תורה. **כי אף הם מגויסים ועומדים הם על בטחונה של תורת ישראל ומורשתו, אשר בהן תפארתו ובגללן הגענו עד הלום [ההדגשה במקור].** אלה [תלמידי הישיבה] כְּאלה [החיילים הלוחמים] שומרים על קניניה היסודיים של האומה (הרצוג, 1958).

בהתכתבות בין בן־גוריון והרב הרצוג בשנת 1958 נחשף באורח בוטה המפנה הדרמטי שהתחולל אצל בן־גוריון בסוגיית גיוס בני ישיבות מאז הפטור הגורף שנתן במהלך מלחמת העצמאות.

בסיום דבריו תובע הרב ש"לא יחול שום שנוי במעמד זה [של בני הישיבות], אף כמלוא נימה" (הרצוג, 1958). דבריו של הרב, כך ניתן להתרשם, הרתיחו את דמו של בן־גוריון, והוא השיב לו במילים בוטות למדי:

כשפטרתי לפני עשר שנים בחורי הישיבה משרות צבאי היה מספרם מועט וגם, כפי שנאמר לי, היתה זו הארץ היחידה, שבה נשארו לומדי תורה לשמה. המצב מאז נשתנה. בחורי הישיבות רבו [...] ומספרם הגיע לאלפים. בארצות נֶכֶר אין הגויים נזקקים למגיני ישראל. פה כלולו יהודים, ובטחוננו תלוי אך ורק בנו; וזוהי קודם כל שאלה מוסרית גדולה אם ראוי הדבר, שכן של אמא פלונית ייהרג להגנת המולדת, ובן אמא אלמונית יושב בחדרו ולומד בבטחה, כשרוב צעירי ישראל מחרפים נפשם למות.

תלמידי ישיבה לא יחויבו להתגייס לצה"ל כל עוד תורתם היא אומנותם, ואין להם משלח יד אחר. עם זאת, הסוגיה העיקרית שתעמוד לדיון היא כיצד למנוע שימוש לרעה בהסדר זה על ידי בחורים שבפועל אינם לומדים בישיבה ואינם מתגייסים (שרת, 1954). על רקע זה, קרוב לוודאי, תבע שרת מלבון לדחות ביצוע המהלך:

ההוראה על גיוס תלמידי הישיבות שבילו כבר בכתלי הישיבות ארבע שנים עוררה התרגשות וסערת רוחות בחוגי היהדות החרדית. פנו אלי בעניין זה הרבנות הראשית, שר הדתות והנהגת אגודת ישראל. אני יודע כי עומדים לפנות אלי באותו עניין חברי משלחת הרבנים באמריקה השוהים בארץ [...] בנסיבות הנתונות אני רואה צורך לבקש לדחות את ביצוע ההוראה עד לביור העניין בינינו או בישיבת הממשלה (בחינה מחודשת של הפטור מגיוס, ל"ת, עמ' 9–10).

שנות ה־50 המאוחרות

במכתב לסגן שר החינוך, איש המפד"ל משה אונא, ב־4 ביוני 1957, נתן בן־גוריון ביטוי לכך שתהליך החרטה על הסדר הפטור הגורף שניתן ב־1948 צובר מומנטום. במכתב הציע בן־גוריון לסגן השר להעניק פטור מגיוס למאה בני ישיבה שיסכימו לעסוק בהוראה במשך ארבע שנים. הם יצטרכו בתמורה להסכים לאימון צבאי בסיסי במשך שלושה חודשים. שנות ההוראה ייחשבו כאילו שירתו בצבא שירות מלא כפי שקבוע בחוק. לאחר גמר שנות ההוראה שלהם הם יירשמו כחיילי מילואים בצה"ל, כמו חיילים אחרים (בן־גוריון, 1957).

בהתכתבות בין בן־גוריון והרב הרצוג בשנת 1958 נחשף באורח בוטה המפנה הדרמטי שהתחולל אצל בן־גוריון בסוגיית גיוס בני ישיבות מאז הפטור הגורף שנתן במהלך מלחמת העצמאות. במכתב אל ראש הממשלה ושר הביטחון מ־27 באוקטובר 1958 מתייחס הרב הרצוג לשמועות על שינויים בסוגיית גיוס בני ישיבות לצה"ל. דבריו מבטאים שינוי ניכר מאלה שקיבלו ביטוי ב־1948: "נחרדתי עמוקות ולבי נשבר בקרבי לנוכח השמועה כי נתעוררה כוונה להכניס שנויים במעמד הקיים של תלמידי הישיבות, שגיוסם נדחה כל עוד הם יושבים בחצרות בית ה' ומקדישים את ימיהם לתורה. ומצאתי לי לחובה לבוא לפני כבודו בדברים הבאים" (הרצוג, 1958).

במקביל להתכתבות זו נדונה סוגיית הפטור הניתן לבחורי ישיבות משירות צבאי גם בממשלה. בישיבה שהתקיימה ב־16 במאָרס 1958 העלה השר מרדכי בנטוב, איש מפ"ם, השוואה המיוחסת לבן־גוריון – בין לוחמים בצה"ל לבין בחורי ישיבות הזוכים לפטור משירות צבאי:

למי הייתה תודעה יהודית יותר גדולה, לבחורים מהפלמ"ח, גם אם לא ידעו כל התנ"ך, גם אם לא ידעו תפילות, אבל הם הקריבו את חייהם [למען ארצם או אותם בחורי ישיבה [...]] היו גם כאלה שנפלו בקרב, אבל היו גם כאלה שלא עשו דבר ושעד היום הם חושבים שהם פטורים מהכל. מדוע צעירים רבנים אינם צריכים ללכת לצבא, [בעבר] כוהנים היו עומדים בראש הצבא, בצרפת כמרים קתוליים הולכים לצבא. מדוע להגיד שאותם בחורים שהלכו להקריב נפשם למען עמם ומולדתם, לא היתה להם תודעה יהודית? (פרטי־כל ישיבה לא/שיח של הממשלה, 1958, עמ' 51).

בישיבת הממשלה ב־20 באפריל 1958 נדונה סוגיית הפטור משירות צבאי לבחורי ישיבות. קצפו של בן־גוריון יצא על בנו של רב ידוע, שלטענת בן־גוריון השתמט משירות צבאי במהלך מלחמת העצמאות. מלחמת העצמאות, קבע בן־גוריון, היא מלחמת מצווה והכול חייבים להתגייס למערכה. בנו של אותו רב ידע היטב את ההלכה, ובכל זאת בחר שלא להתגייס לעזרת אחיו במלחמה (פרטי־כל ישיבה לו/שיח של הממשלה, 1958, עמ' 34; פרטי־כל ישיבה מח/שיח, 1958, עמ' 22).

ואולם מסיכום מפגש משנת 1957 בין ראשי ישיבות ומנכ"ל משרד הביטחון שמעון פרס, שנכתב בידי מזכיר ועד הישיבות הרב מ"ד טננבוים ופורסם ב־13 בנובמבר 1958, עולה תמונה שונה לחלוטין. המכתב מבטא נכונות של משרד הביטחון לקבל באופן גורף את עמדתם של הרבנים בסוגיית השירות הצבאי. לא ניתן שום ביטוי לעמדותיו הביקורתיות של בן־גוריון כלפי הממסד החרדי וסוגיית הגיוס לצה"ל. ואלה הנקודות העיקריות שנדונו במפגש:

- א. דעתם ומשאלתם של ראשי הישיבות היא שאין לשנות את המצב הקיים.
- ב. בן ישיבה שמגיעה שעתו להתגייס יישאל על ידי לשכת הגיוס אם רצונו להמשיך לימודיו בישיבה, או להתגייס לצה"ל. אם יודיע על רצונו להמשיך לימודיו בישיבה, שירותו הצבאי יידחה באופן ובצורה שהוא קיבל עד כה.

אני לא אעיז לבוא אליך בהלכה מפורשת של הרמב"ם, כי במלחמת־מצווה הכל יוצאים, אפילו חתן מחדרו וכלה מחופתה [...]. לא יתכן שאלפי צעירים לא יהיו מסוגלים לאחוז בנשק ביום פקודה [...] אסור לשכוח שאין אנו ממשיכים פה חיי הגלות, ותלויים בחסדי זרים [...] אנו עומדים ברשות עצמנו, ועול הבטחון מוטל עלינו בעצמנו. זוהי זכות גדולה שזכינו לה אחרי מאות בשנים. וזכות זו מחייבת לדעתי כל צעיר בישראל.

איני יכל למצוא בתורה או בנביאים או בכתובים, שלומדי התורה היו פטורים מהגנת המולדת [...] אנני יכל להסכים בשום פנים לדברך ש"בגלל בחורי הישיבות הגענו עד הלום". לא הם בנו את הארץ. לא הם חרפו נפשם למות על עצמאותה (אם כי כמה מהם עשו זאת), ואין להם זכויות מיוחדות, שאין ליהודים אחרים [...] ואין בשירות הצבאי בכדי למעט לימוד התורה; ובישראל העצמאית אין התורה שלמה אם אינה כוללת גם תורת הגנת העם והמולדת. בלי קיום עם ישראל – לא תהיה תורה, ופיקוח נפש האומה קודם לכל. ודווקא מי שמכבד לומדי תורה (ואני מעז לאמר שאני אחד מהם) ורוצה ביקרם, צריך לדאוג שהם לא יתבדלו מהמחנה ולא יפטרו עצמם מהחובה הקדושה ביותר – החובה להגן על הוריהם, קרוביהם, ישובם ועמם (בן־גוריון, 1958).

בהמשך מכתבו מציע בן־גוריון מעין פשרה, שעלתה כבר בראשית שנות ה־50 ונדחתה על ידי ועד הרבנים. ניסוח דבריו מעיד בעליל עד כמה הוא נזהר שלא ישתמע מדבריו כאילו הוא מנסה לכפות הסדר כלשהו על תלמידי הישיבות:

הצעתי, לא הוריתי, אלא הצעתי שבני הישיבות המקדישים **כל חייהם** ללימוד תורה – ילכו לאימונים בסיסיים של שלושה חדשים, ואחרים – ישרתו בצבא ככל צעיר בישראל. דבר זה הצעתי לחברי הכנסת של "אגודת ישראל", והמנהל הכללי של משרד הבטחון הציע זאת לכמה ראשי ישיבות [...] ואני מבקש ממך להשפיע על ראשי הישיבות, שהם בעצמם ידרשו, לפחות, אימון בסיסי של כל בחורי הישיבה לשלושה חדשים" (בן־גוריון, 1958 [ההדגשות במקור]).

לבן־ישיבה להנות מדחיית גיוסו מהצבא – היא אך ורק בתנאי שתהא 'תורתו אומנתו' ולא יעסוק בשום עיסוק חומרי, הן בזמני הישיבה והן מחוצה להם. כל גדולי ישראל סמכו ידיהם על תקנה זו וראו בה תנאי בל יעבור" (שטרן, 2025).

"אני אשם בכך, כי בימים ההם (מיד לאחר הקמת המדינה), אמרו לי המפלגות "הדתיות" כי מרכזי הישיבות בכל הארצות בגולה – נסגרו ולכן יש להבטיח שכל הצעירים אשר ירצו ללמוד תלמוד – יהיו חפשים משרות צבאי. אני הסכמתי אז לכך – כי האמנתי שהם מתכוונים למספר מצומצם".

במכתב בעל תוכן דומה (אוגוסט 1983) כתב הגאון רבי אהרן יהודה לייב שטיינמן בכתב ידו: "אני הח"מ מצהיר בזה שלא אוציא מתחת ידי, אישור תלמידי, בקשר לדחיית גיוס, רק לזה אשר אינו עוסק בשום דבר אחר, פרט ללימודיו בישיבה, ותורתו אומנתו" (שטרן, 2025).

סיכום ומסקנות

ועדת המשנה של ועדת החוץ והביטחון, שהוקמה בשלהי 1986 כדי לבדוק את סוגיית גיוסם של תלמידי ישיבות לצה"ל, ישיבה על המדוכה יותר משנה וחצי והגישה את מסקנותיה ביולי 1988. ועדה זו זכתה לאורך השנים להערכה והוקרה רבה, על כך שהרכב חבריה היה מגוון ואפשר לוועדה לשמוע דעות מגוונות ומנוגדות זו לזו. הגישה של חברי הוועדה הייתה בדרך כלל עניינית ומקצועית, ולא פוליטית. זרועות הביטחון מסרו לוועדה חומרים מסווגים בידיעה ברורה שתוכנם לא ייחשף לציבור הרחב.

הוועדה שהוקמה ב־1986 מבטאת חריגה ברורה מן המאפיינים ה"קלאסיים" של ועדות המשנה. חסרו בה הגיוון הנדרש בהרכב חבריה והאפשרות של הצגת עמדות מנוגדות. רוב מכריע של חבריה תמך בשלילת הפטור לבחורי ישיבה מגיוס לצה"ל. על רקע זה ניתן אולי להבין את סירובם של ראשי הישיבות להופיע בפני הוועדה. את עמדת הישיבות ייצג ועד ראשי ישיבות, הפועל מתוך שיתוף עם משרד הביטחון בסוגיית שחרור בני ישיבות.

לנוכח הרכבה של הוועדה מסקנותיה היו צפויות מראש. הוועדה הביעה את דעתה כי ההסדר הפטור מחובות הביטחון את תלמידי הישיבות מחייב שינוי, מכיוון שהסיבות שבגינן נקבע ההסדר עם קום המדינה אינן קיימות עוד. ההסדר חרג מכבר מכוונתו המקורית ומגדר הסבירות, הן בגלל המספר ההולך וגדל של אלה

ג. שאלה זו תוצג בהמשך בפני כל בן ישיבה בהגיעו לגיל 25. בהודיע התלמיד שרצונו להמשיך לימודיו בישיבה, יוסיף לקבל את הדחייה. ד. בהגיע תלמיד הישיבה לגיל 29 תוצג שאלה זו בפניו בשלישית. והיה כי יענה שרצונו להמשיך בלימודיו בישיבה, הוא ימשיך לקבל דחייה כמקובל כיום (דוח הוועדה לגיבוש ההסדר, 2000, עמ' 112).

מבט לאחור

חודשים ספורים לפני פרוץ מלחמת ששת הימים, בהיותו רחוק מן המעגלים הפוליטיים, חזר בן־גוריון – במכתב תשובה לאזרח שפנה אליו – על עמדה המבטאת חרטה על הפטור שניתן לתלמידי ישיבות במהלך מלחמת העצמאות ותמיכה במהלכים לגיוסם לצה"ל בהליכים ייחודיים, ואמר כי מיד לאחר הקמת המדינה פנו אליו אנשי אגודת ישראל ואמרו שכל מרכזי התורה בחוץ לארץ נהרסו, ורק בארץ יש מספר צעירים שרוצים ללמוד בישיבות. הם ביקשו לשחרר אותם מהצבא ובן־גוריון נענה. בינתיים התברר שיש ישיבות רבות במדינות כמו צרפת, שווייץ, ארצות הברית ועוד. גם בארץ מתרבות הישיבות ולדבריו אין כל יסוד לשחרר אותם מהצבא. לא ייתכן שאלפי בני נוער לא יקבלו חינוך צבאי, כשמדינת ישראל מוקפת אויבים המכריזים על רצונם להשמידנו. ושוב, בנימה דומה, במכתב לג'רלד שטרן מקייפטאון (שפנה לבן־גוריון בשאלה אם בני ישיבות יהיו פטורים משירות צבאי) ב־20 ביוני 1971, מודה בן־גוריון בכך שהוא אשם במתן הפטור מגיוס לבחורי ישיבה:

אני אשם בכך, כי בימים ההם (מיד לאחר הקמת המדינה), אמרו לי המפלגות "הדתיות" כי מרכזי הישיבות בכל הארצות בגולה – נסגרו ולכן יש להבטיח שכל הצעירים אשר ירצו ללמוד תלמוד – יהיו חפשים משרות צבאי. אני הסכמתי אז לכך – כי האמנתי שהם מתכוונים למספר מצומצם. בינתיים נתברר שאלפים פטורים עצמם משרות בצבא, ואין ספק שיש לבטל את החוק שנעשה מיד לאחר הקמת המדינה (בן־גוריון, 1971 [המרכאות וההדגשה במקור]).

מתברר שתפיסת עולמו של הרב יצחק הלוי הרצוג, ששילבה דאגה עמוקה לביטחונה של מדינת ישראל עם רצון להבטיח את המשך קיומו של עולם התורה, השתרשה גם אצל רבנים שנחשבו גדולי הדור שנים רבות לאחר מכן. כך למשל, במכתב מאוקטובר 1979 קבע הרב שך כנשיא ועד הישיבות, כי "הזכות שניתנה

המנצלים פטור זה והן נוכח בעיות הביטחון בפניהן עומדת מדינת ישראל.

יש להניח שמסקנות אלה היו מקובלות על רוב אזרחי מדינת ישראל, אולם בפועל הן לא יכלו לקדם את פתרון הבעיה משום שאלה שאמורים היו להציג את עמדתם המחייבת המשך מתן הפטור לבחורי ישיבה כמעט לא נכחו בוועדה. מסקנות הוועדה נדחקו לתוך מגירות משרדי הממשלה וארכיון המדינה, ולא תרמו במאומה לקידום פתרון לבעיה.

צריך לומר ביושר כי גם נוכחות מאוזנת של נציגי מפלגות חרדיות בוועדה לא יכלה להבטיח השגת עמדה מוסכמת בין הצדדים. ואולם לפחות ניתן היה לטעון שנעשה ניסיון אמיתי להבין את עמדות הצד השני ולנסות ולמצוא פתרונות מחוץ לקופסה, שיקדמו ולו במקצת את פתרון הבעיה בצורה שתהיה מקובלת על שני הצדדים. אפשר לומר שהוועדה הציגה את תמונת המצב ההיסטורית באורח מאוזן, וניתן ביטוי מלא לעמדות שני הצדדים בשנים הראשונות לאחר קום המדינה. מתברר מן התייעוד כי הפטור מגיוס לבחורי ישיבה לא ניתן על רקע שיקולים מפלגתיים קואליציוניים. הוא גם לא ניתן בעקבות לחצים גדולים של הציבור הדתי על הנהגת המדינה. ככל שניתן להתרשם, זו הייתה החלטה אישית של בן-גוריון שנמסרה לוועד ראשי הישיבות כבר בראשית הפגישה איתם, עוד בטרם הם החלו בניסיון לשכנע את בן-גוריון לתת פטור משירות צבאי לתלמידי ישיבות.

קשה להבין כיצד מנהיג כל כך שקול ומנוסה כמו דוד בן-גוריון קיבל החלטה הרת גורל כזאת באורח בלעדי, וללא שום עבודת מטה. התמיהה גוברת על רקע העובדה שההכרעה התקבלה בימים שבהם מדינת ישראל עמדה בסכנת השמדה ממשית, וסוגיית הנחיתות בכוח אדם הייתה מרכיב קריטי בהבטחת ביטחונה של מדינת ישראל. גם אם חפץ בן-גוריון להעניק פטור, הוא יכול היה לתחום אותו במספר מוגבל של בחורים שלהם יינתן הפטור, ולאפשר לראשי הישיבות להחליט מי יזכה לכך ומי לא. הוא יכול היה גם לקבוע שהפטור המלא יתממש רק לאחר סיום המלחמה, כאשר יהיה ברור שמדינת ישראל אינה עומדת עוד בסכנת השמדה. בן-גוריון לא היה מוכן אפילו להתעקש על תביעה עקרונית כי תלמידי הישיבה יקבלו אימון בסיסי וילמדו להשתמש בנשק במקרה הצורך. ראשי הישיבות הגיעו לדיאלוג עם בן-גוריון מתוך אמונה עמוקה ובלתי מתפשרת כי לימוד התורה הוא מרכיב בעל חשיבות עליונה בביצור ביטחונה של מדינת ישראל. כל פגיעה, ולו גם הקלה ביותר, במשימה קדושה זו תסכן את עצם קיומה של מדינת ישראל.

כ-78 שנים לאחר מכן קבע ישראל אייכלר, חבר כנסת מטעם יהדות התורה, כי "היינו 20 שנה באופוזיציה, אגודת ישראל, ובן גוריון וחבריו לא העזו אפילו פעם אחת לדבר על גיוס בני ישיבות" (צוות המשרוקית, 2025). זוהי כמובן הגזמה גדולה בתיאור עמדותיו של בן-גוריון בשאלה הגיוס של תלמידי ישיבות לצבא. בן-גוריון חזר והדגיש את הצורך לשנות את ההסדר שקבע במהלך מלחמת העצמאות בסוגיית אי-גיוסם של בני ישיבות. עם זאת, ככל הידוע לנו הוא לא יזם מהלך פוליטי משמעותי לשינוי תמונת מצב זו.

בן-גוריון, כך ניתן להתרשם, לא בא לדיאלוג עם עמדה נחרצת. אין ספק שהיה מודע היטב למצב הקריטי שבו נתון היה צה"ל באותה תקופה. אל מול סכנה קיומית למדינה שזה אך קמה, כאשר ישראל גייסה אנשים בני 40–50 לשירות צבאי, ומנגד צעירים בני 16–17, קשה להבין כיצד היה בן-גוריון מוכן לוותר על גיוס תלמידי ישיבה, ולו באורח חלקי, לפחות לתקופת המלחמה ובתפקידים תומכי לחימה.

לבן-גוריון, כידוע, הייתה חיבה רבה לתנ"ך ולנביאי ישראל. על פי עדותו הוא רחש לחלק מהם כבוד רב. ואולם "נשק יום הדין" שהופעל כלפיו – תיאור השמדת חלק ניכר מן הישיבות המפוארות של יהדות אירופה במהלך השואה, השימוש במוטיבים מחורבן הבית השני ובעיקר הבקשה לקבל את "יבנה וחכמיה" – השפיעו עליו מאוד. קרוב לוודאי שאלה היו המניעים המרכזיים לנכונותו לקבל ללא תנאי את תביעות המגזר החרדי בנוגע לפטור משירות צבאי.

ייתכן, אם כי אין לנו ראיות לכך, שהביקורות הקשות שהופנו כלפי בן-גוריון על היעדר פעילות נחרצת להצלת יהודים במהלך השואה יצרו אצלו תחושות אשמה על חורבן עולם הישיבות בתקופת השואה. ראשי הישיבות חזרו והדגישו שבקשתם לפטור משירות צבאי נובעת מהחורבן הקשה של ישיבות התורה במהלך השואה. ייתכן אפוא שנכונותו של בן-גוריון להיענות להם בקלות כה רבה נבעה במידה מסוימת מתחושת אשמה זו (פורת, 2001). במשך השנים הלכה והתקבעה התופעה של מתן פטור לבני הישיבות. ניצחונותיה של ישראל במלחמת העצמאות, במבצע קדש ובמלחמת ששת הימים הצביעו לכאורה על כך שצה"ל יכול לנצח גם ללא שירות של חרדים. התלות הפוליטית הרבה של כל ממשלות ישראל במפלגות הדתיות בכלל, ובחרדים בפרט, מנעה ועודנה מונעת את שינוי תמונת המצב הקיימת.

עם זאת, פתרון אמיתי לסוגיה חייב להביא בחשבון את זכותו של עם ישראל לשמר את לימוד התורה ללא הפרעה, תוך שמירה על ערבות הדדית וכבוד הדדי בין

בן-גוריון, ד' (1957, 4 ביוני). **מכתב לסגן השר משה אונא, הסדר עם בני ישיבות לגבי שירות בצה"ל**. ארכיון בן-גוריון.

<https://tinyurl.com/4kp5zvjc>

בן-גוריון, ד' (1958, 10 בנובמבר). **מכתב לרב הראשי יצחק הלוי הרצוג**. תיק פ-4247/21, ארכיון המדינה. <https://tinyurl.com/4uvtxv5y>
בן-גוריון, ד' (1963, 12 בספטמבר). **מכתב אל ראש הממשלה לוי אשכול**. תיק התכתבות. ארכיון דוד בן-גוריון.

<https://tinyurl.com/mr2swce8>

בן-גוריון, ד' (1971, 20 ביוני). **מכתב לג'רלד שטרן**. תיק התכתבות, ארכיון בן-גוריון. <https://tinyurl.com/yf6d5d2w>

גוטליב, י' (2022, 26 ביוני). **כשהרב עובדיה יוסף זצ"ל תקף את גאולה כהן שעלתה להר הבית**. ערוץ 7.

<https://www.inn.co.il/news/569619>

גיוס בני-ישיבות (ל"ת). תיק פ-7/4251, ארכיון המדינה.

<https://tinyurl.com/5yba4t8c>

דוח הוועדה לגיבוש ההסדר הראוי בנושא גיוס בני ישיבות (2000). כרך א. תיק דחיית השירות הצבאי לתלמידי ישיבות ג/3-13737, ארכיון המדינה. <https://tinyurl.com/2r4hxjed>

דוח ועדת הכהן – ועדת המשנה לוועדת החוץ והביטחון של הכנסת בנושא בחינה מחודשת של הפטור מגיוס של בחורי הישיבות (1988). הכנסת ה-11.

הוברמן, ח' (2025, 11 ביוני). **כשבני הישיבות התגייסו לביצורים ב'גדוד טוביה'**. מצב הרוח. <https://tinyurl.com/45tk9628>

הישיבה המאתיים-ואחת של הכנסת השנייה (1953, 4 במרס). אתר הכנסת, עמ' 875. <https://tinyurl.com/mw4rxsak>

הישיבה המאתיים-עשרים-וארבע של הכנסת האחת-עשרה (1986, 9 ביולי). אתר הכנסת, עמ' 3491, 3493. <https://tinyurl.com/46w2w3n5>

הישיבה הרביעית של מועצת המדינה הזמנית (1948, 17 ביוני). ארכיון המדינה. <https://tinyurl.com/ycytkmx6>

הכנסת – מרכז המחקר והמידע (2007, 28 בפברואר). **גיוס תלמידי ישיבות לצה"ל וחוק דחיית שירות לתלמידי ישיבות שתורתם אומנותם ("חוק טל")**. <https://tinyurl.com/ycxtrvwu>

הכנסת – מרכז המחקר והמידע (2018, 1 ביולי). **הסדר דחיית שירות צבאי לתלמידי ישיבה – רקע היסטורי 1948-2002**. <https://tinyurl.com/6hx82mm9>

המפקד לשירות העם (1948, 12 בפברואר). **מכתב לוועד הישיבות**. תיק פ-7/4251, ארכיון המדינה. <https://tinyurl.com/45mj4knn>

הפגשה בבני ברק – בן-גוריון והחזון אי"ש (1952, 20 באוקטובר). תיק נ-314/1, ארכיון המדינה. <https://tinyurl.com/h3kxpmdv>

הרצוג, יצחק אייזיק הלוי (1948, 7 במאי). **מכתב אל ראשי מרכז המפקד לשירות העם**. תיק פ-7/4251, ארכיון המדינה. <https://tinyurl.com/2t3c8rrk>

הרצוג, יצחק אייזיק הלוי (1958, 27 באוקטובר). **מכתב לבן-גוריון**. תיק פ-4247/21, ארכיון המדינה. <https://tinyurl.com/4uvtxv5y>

ועדת הביטחון של מועצת המדינה הזמנית (1948, 1 באוקטובר). **פרוטוקול ישיבה**. ארכיון המדינה. <https://tinyurl.com/4m2hhjv>

זוין, ש' י' (1948). **לשאלת גיוס בני הישיבות**. <https://tinyurl.com/3jnr9uw5>

מסקנות הוועדה לדחיית גיוס בני ישיבות לצה"ל (1995). רישומי שבתי טבת בנושא בן גוריון וגיוס בני ישיבות, ארכיון בן-גוריון. <https://tinyurl.com/35anwv9c>

מערכת אוצר התורה (תשפ"ב, כ"ט בתמוז). **גיוס בחורי ישיבות לצבא**. <https://tinyurl.com/5d2fb9fn>

נגארי, מ' (2024, 19 בדצמבר). **כוחה של תורה בסיוע ללוחמים**. ערוץ 7. <https://tinyurl.com/3ra3ze69>

חלקי העם. שר הביטחון משה דיין נתן לכך ביטוי מופגן בראיון בעיתון 'הארץ' ב-1968:

לא הייתי מציע למדינת ישראל להסתבך עם חוגים המאמינים באמונה שלמה בלימוד התורה ולגייס אותם על כרחם לצה"ל. בשום פנים איני יכול להתעלם מהעובדה שלימוד תורה בעם ישראל במשך 2,000 שנה נהפך ליסוד חייהם, ולא הייתי מציע שבגלל גיוס קומץ קטן של בני ישיבות ננפץ אמונה זו (הארץ, 1968).

פרופ' זכי שלום הוא פרופ' אמריטוס באוניברסיטת בן-גוריון בנגב וחוקר בכיר במכון למחקרי ביטחון לאומי. פרסם מחקרים רבים על היבטים שונים, היסטוריים ועכשוויים, של מדיניות הביטחון של ישראל, הסכסוך הערבי-ישראלי, מעורבות מעצמות-העל במזרח התיכון, מאבקה של ישראל נגד הטרור האסלאמי והאופציה הגרעינית של ישראל. בעל תואר דוקטור (PhD) מבית הספר למשפט ולדיפלומטיה ע"ש פלטשר באוניברסיטת טאפט (Tuft). בין ספריו הבולטים: **דימונה לווינגטון: המאבק על פיתוח האופציה הגרעינית של ישראל, 1960-1968** (2004); **כאש בעצמותיו: דוד בן-גוריון ומאבקי על דמות המדינה, 1963-1967** (2004). ב-2007 זכה פרופ' שלום בפרס היוקרתי לזכרו של ראש הממשלה דוד בן-גוריון על ספרו זה. zakis@inss.org.il

המחבר מבקש להודות למי שסייעו בכתיבת מאמר זה – מתמחים במכון למחקרי ביטחון לאומי: עידו קרפ ועופר אלאולוף; עובדי ארכיון המדינה: אילה נחום ויניב וורולקר; עובדי מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות: מיקה לניאדו ויפיים מגריל.

מקורות

בורג, י' (1950, 9 במאי). **מכתב אל הרב הרצוג**. ארכיון המדינה. <https://tinyurl.com/2f7bryc6>

בחינה מחודשת של הפטור מגיוס בני ישיבות (ל"ת). תיק כ-643/1. ארכיון המדינה. <https://tinyurl.com/4fjkb77r>

בן-גוריון, ד' (1947, 19 ביוני). **"מכתב הסטטוס קוו" להסתדרות אגודת ישראל העולמית**. <https://tinyurl.com/2rbukc5v>

בן-גוריון, ד' (1949, 18 ביולי). **פגישה עם הרבנים הרצוג ועוזיאל**. יומן בן-גוריון, ארכיון בן-גוריון. <https://tinyurl.com/5xt28jh5>

בן-גוריון, ד' (1949, 27 בדצמבר). **פגישה עם משה שפירא**. יומן בן-גוריון, ארכיון בן-גוריון. <https://tinyurl.com/3685h7tj>

בן-גוריון, ד' (1950, 9 בינואר). **פגישה עם משלחת ראשי ישיבה**. יומן בן-גוריון, ארכיון בן-גוריון. <https://tinyurl.com/bdct2fr4>

בן-גוריון, ד' (1950, 1 בספטמבר). **יחוד ויעוד** (מתוך הרצאה על חינוך הצבא והעם לפני הפיקוד הגבוה של צה"ל). ארכיון בן-גוריון. <https://tinyurl.com/4wxh22jb>

בן-גוריון, ד' (1952, 20 באוקטובר). **יומן בן-גוריון**, עמ' 40. ארכיון בן-גוריון. <https://tinyurl.com/2vaebh2>

שלזינגר, י' (2014, 7 במאי). אחר מסמך הפטור המקורי לבחורי הישיבות. <https://tinyurl.com/ytsamvkv>. ישראל היום.
שני, י' ולביא, מ' (2024, 25 בפברואר). ההיסטוריה של (אי) גיוס החרדים לצה"ל. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
<https://tinyurl.com/285yx9ha>
שרת, מ' (1954, 8 במארס). מכתב אל הרב הרצוג. תיק פ-4251/7, ארכיון המדינה.
<https://tinyurl.com/2t3c8rrk>
שרת, מ' (1954, 16 במארס). מכתב אל הרב הרצוג. תיק פ-4251/7, ארכיון המדינה.
<https://tinyurl.com/2t3c8rrk>
תמרי, ד' (2012). האומה החמושה: עלייתה ושקיעתה של תופעת המילואים בישראל. מודן.

הערות

- 1 בישיבות הממשלה ב-8 בדצמבר 1957 וב-22 במארס 1959 נתן בן-גוריון ביטוי להערכה הרבה שרחש כלפי הרב אברהם יצחק הכהן קוק, בשל אהבת ארץ ישראל שפיעמה בו וגמישותו הרבה בסוגיות הלכתיות (פרטיכל ישיבה כח/שיט של הממשלה, 1959, עמ' 29). הוא מנה את הרב קוק בין רבנים אחרים שפעלו לקירוב לבבות בדרך של מתנות ויצירת גשרים בין חלקי העם השונים. ואולם, כך משתמע מדבריו, המפלגה הדתית-לאומית לא הולכת בדרכיו. בעטייה של מחלוקת סביב הסוגיה של נישואי תערובת של עולים חדשים מיקם בן-גוריון את המפלגה הדתית-לאומית כמפלגה שאינה נוטה לאמץ עמדות פרקטיות ומתונות בסוגיה זו (פרטיכל ישיבה יא/שיט של הממשלה, 1957, עמ' 56). לימים פרסם בנו של הרב קוק, הרב צבי יהודה כהן קוק, הבהרות על דברים אלה. לטענתו איגרת הרב בנושא גיוס נכתבה במהלך מלחמת העולם הראשונה בעניין גיוס לצבא האנגלי, ומטרתה הייתה להביא לשחרור תלמידי חכמים ממלחמה זו, "שלא היה בה שום ענין לחיוב הצלת נפשות בישראל ובארץ ישראל" (צוראל, 2005).
- 2 באחת מישיבות הממשלה ב-1958 נדרש בן-גוריון לאותו דיון: "דיברתי עם הרב מלצר ז"ל, ראיתי שהוא מאמין באמונה שלמה שיהושע בן נון היה ראש ישיבה. לא עלה על דעתי להתווכח אתו, כי בשבילו היה זה כל כך ברור" (פרטיכל ישיבה לא/שיט של הממשלה, 1958, עמ' 43).

סופר הארץ בירושלים (1968, 7 בפברואר). דיון: הערבים חלשים מלצאת למלחמה בלי תמיכה נמרצת של מעצמה גדולה. הארץ, עמ' 3.
<https://tinyurl.com/2atbbfpm>
עשור, י' (2025). אסטרטגיית האנשים בצה"ל לנוכח לקחי "חרבות ברזל". מערכות, 506, 4-11.
<https://tinyurl.com/bddszzr7>
פגישת בן-גוריון עם השר לוי (1950, 8 בינואר). תיק פגישות, ארכיון בן-גוריון.
פגישת הנשיא נבון עם העיתונאי בועז עברון (1981, 29 בינואר). תיק נ-314, ארכיון המדינה.
<https://tinyurl.com/h3kxpmdv>
פורת, ד' (2001). שאלת ההצלה בתקופת השואה על רקע "שלילת הגולה" ביישוב הארץ-ישראלי. משה שרת ומורשתו.
<https://tinyurl.com/mr3ksa6x>
פרטיכל ישיבה לט/שיא של הממשלה (1951, 5 באפריל). ארכיון המדינה, עמ' 21.
<https://tinyurl.com/4jd9vrjs>
פרטיכל ישיבה סא/שיג של הממשלה (1953, 12 ביולי). ארכיון המדינה, עמ' 16.
<https://tinyurl.com/4yune74>
פרטיכל ישיבה יא/שיח של הממשלה (1957, 8 בדצמבר). ארכיון המדינה.
<https://tinyurl.com/4cnkupjw>
פרטיכל ישיבה לא/שיח של הממשלה (1958, 16 במארס). ארכיון המדינה, עמ' 43, 51.
<https://tinyurl.com/3rvp3763>
פרטיכל ישיבה לו/שיח של הממשלה (1958, 20 באפריל). ארכיון המדינה, עמ' 34.
<https://tinyurl.com/3nynkctj>
פרטיכל ישיבה מח/שיח של הממשלה (1958, 8 ביולי). ארכיון המדינה, עמ' 22.
<https://tinyurl.com/22v2b22j>
פרטיכל ישיבה כח/שיט של הממשלה (1959, 22 במארס). ארכיון המדינה.
<https://tinyurl.com/28zmdc24>
פרטיכל ישיבה של הממשלה הזמנית (1948, 28 בנובמבר). ארכיון המדינה.
<https://tinyurl.com/3fr83764>
פרידמן, ש' (2018, 16 באפריל). שחיקתו של הסטטוס קוו ביחסי דת ומדינה. פרלמנט, גיליון 81, המכון הישראלי לדמוקרטיה.
<https://tinyurl.com/fpakdkdm>
צוות המשרוקית של גלובס (2025, 5 במארס). מה עשו ממשלות ישראל לגבי גיוס חרדים בעשורים הראשונים של המדינה? גלובס.
<https://tinyurl.com/3ueaznv6>
צוראל, מ' (2005, 24 בנובמבר). גיוס בני ישיבות לצבא. ערוץ 7.
<https://tinyurl.com/y2txfsym>
שטרן, ח' (2025, 23 בנובמבר). המכתבים הנדירים שחושפים את דעת גדולי ישראל: "רק מי שתורתו אומנתו יאושר לקבל דחיית גיוס". כיכר השבת.
<https://tinyurl.com/muj42852>